शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्
अन्वय-पदार्थ-रेणु-हिन्दी-व्याख्योपेतम्
(प्रथमद्वितीयाध्यायौ)

हिन्दीव्याख्याकार :
विद्यावाचस्पतिः डॉ. सुन्दरनारायणझाः

CHAUKHAMBHA ORIENTALIA
DELHI
चौखम्भा ओरियन्टालिया
प्राच्यविद्या, आयुर्वेद तथा दुर्लभ ग्रन्थों के प्रकाशक
दिल्ली-110007 (भारत)

प्रकाशक:

चौखम्भा पब्लिशर्स

गोकुल भवन, के-37/109, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-221001 (भारत)

शाखा:

चौखम्भा ओरियन्टालिया

पोस्ट बाक्स नं. 2206

बंग्लो रोड, 9-यू.बी., जवाहर नगर

किरोड़ीमल कॉलेज (कमला नगर के पास)

दिल्ली-110007 (भारत)

फोन: 23851617, 23858790

email: chaukhambhaorientalia@gmail.Com

www. chaukhambhaorientalia.com

© लेखक

प्रथम संस्करण : 2019

मूल्य : रु. 375/-

Printed by: Imprint Books, New Delhi-85 (Mob. 9810580183)

विषयानुक्रमणिका

शुभाशंसा *(v)*

भूमिका *(vii)*

भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम *(xi)*

वैदिकमहर्षि-योगीश्वर-याज्ञवल्क्य का परिचय *(xv)*

प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः 1

व्रतोपायनम् (1), व्रतग्रहणमन्त्रविधानम् (5), व्रतविसर्जनम् (7), यजमानस्य सत्यवदननियमः (8), व्रते अशनानशनयोर्विचारः (13), व्रते फलाहारविधानम् (17), अग्न्यागारे दीक्षितस्य शयनविधानम् (18), अपां प्रणयनम् (20), अपां प्रणयनस्य द्वितीयं कारणम् (25), अपां वज्रत्वे हेतुः (25), अपां सादनोपपादनम् (30), पात्रासादनम् (35)

अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् 39

हविर्निर्वापविधिः (39), हविर्ग्रहणम् (44), ईशाभिमर्शनम् (55), शकटारोहणम् (57), हविप्रेक्षणम् (59), तृणनिरसनम (60), हविर्ग्रहणम् (62), देवतादेशनम् (64), प्रागवेक्षणम् (68), शकटादवरोहणम् (69), हविरासादनम् (71)

प्रथमकाण्डे प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् 75

प्रोक्षणम् (75), पवित्रयोर्द्वित्वविधानम् (76), पवित्रस्य त्रित्वविधानम् (77), उत्पवननिर्वर्त्यामशुद्धिदर्शयितुमितिहासमुदाहरति (78), उत्पवनम् (81), अपः प्रार्थनम् (86), प्रोक्षणम् (87), यज्ञपात्रप्रोक्षणम् (89)

प्रथमकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् (पुरोडाशब्राह्मणम्) 92

पुरोडाशकरणम् (कृष्णाजिनादानविधिः) (92), कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपत्वं त्रयीमयत्वञ्च (93), यज्ञस्य त्रैविद्यत्वम् (94), अवधूननम् (96), कृष्णाजिनास्तरणम् (98), उलूखलनिधानम् (100), उलूखले हविरावपनम् (104), हविरावपनात्पूर्वं लौकिकवाग्व्यवहारे प्रायश्चित्तम् (105), समन्त्रकं मुसलादानम् (107), हविष्कृदाह्वानम् (108), वाक्स्वरूपोपपादनम् (109), हविष्कृन्निरूपणम् (112), असुरघ्नीवागुत्पत्तिविषयकमितिहासकथनम् (113), समाहननविधिः (119), शूर्पादानम् (121), शूर्पे हविर्निर्वापः (122), तुषाणामपनयनम् (123), व्रीहितण्डुलयोः पृथक्करणम् (124), फलीकरणे शाखान्तरीयं मतम् (126)

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् 129

पेषणोपधाने (129), पुरोडाशस्य यज्ञशिरस्त्वोपपादनम् (131), कपालोपधानम् (132), अग्निगताशुद्ध्यंशनिरसनम् (134), पुरोडाशश्रपणार्थं शुद्धाग्नेराहरणम् (135), अंगारे मध्यमकपालस्योपधानम् (136), कपालोपधानमन्त्राः (138), दक्षिणहस्तेनाङ्गारस्याहरणम् (141), कपालोपरि समन्त्रकाङ्गाराध्यूहनम् (142), पश्चात्कपालोपधानम् (143), पूर्वकपालोपधानम् (144), दक्षिणकपालोपधानम् (145), उपहितेषु कपालेष्वङ्गाराध्यूहनम् (148), कपालोपधानमभिधाय पेषणविधानम् (149), कृष्णाजिनस्योपरि दृषदः समन्त्रकमुपधानम् (150), दृषदः पश्चाद्भागे शम्याया उपधानम् (152), दृषद उपर्युपलायाः स्थापनम् (153), पेषणार्थं दृषद उपरि तण्डुलप्रक्षेपः (155), हविषः पेषणम् (156), मृते हविषि मन्त्रेण प्राणस्थापनविधिकथनम् (158), पेषणकाल एवाज्यनिर्वापविधानम् (160)

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् 164

पात्र्यां पिष्टसंवापः (164), जलेन पिष्टानां मिश्रीकरणम् (168), पिष्टपिण्डस्य द्वेधा विभागविधिकथनम् (170), उपस्तरणाभिघारणोः सहानुष्ठानम् (172), आज्याधिश्रयणम् (174), पुरोडाशश्रपणम्

(175), उपहितेषु कपालेषु पुरोडाशस्य प्रथनम् (176), पुरोडाशप्रथनविधिकथनम् (177), पुरोडाशनिर्माणे पक्षान्तरम् (178), पुरोडाशस्याद्भिरभिमर्शनम् (179), समन्त्रकाभिमर्शनविधानम् (180), पुरोडाशस्य पर्यग्निकरणम् (181), समन्त्रकं पुरोडाशश्रपणम् (182), शृताशृतं ज्ञानाय पुरोडाशाभिमर्शनम् (183), पुरोडाशस्य भस्मनाऽभिवासनम् (185), अभिवासनविधिः (186), पात्र्यङ्गुलिप्रक्षालनोदकनिनयनम् (187)

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् 189

आप्त्योत्पत्त्युपाख्यानम् (189), आप्त्यानां पात्रीनिर्णेजनोदकभागप्रतिपादनम् (191), विश्वरूपहननानन्तरं जनैः कृतः संवादः (193), अदक्षिणाकयज्ञदूषणम् [दक्षिणावतैव यागेन यष्टव्यं नादक्षिणेति कथनम्] (194), दर्शपूर्णमासस्य का दक्षिणेति? विचारः (196), पुरोडाशस्य पशुरूपतामुपपादयितुमितिहासः [पुरोडाशब्राह्मणम्] (198), मेधस्य व्रीहियवरूपेण परिणतिः (201), पुरोडाशस्य पशुत्वकल्पनया पाङ्क्त्वप्रतिपादनम् (203), अयज्ञियानां पुरुषाश्वगोऽव्यजानामभक्ष्यत्वप्रतिपादनम् (205)

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् 208

वेदिकाकरणम् [स्फ्यस्य वज्ररूपत्ववर्णनम्] (208), वज्रावयवानां स्फ्यादहनां ब्राह्मणराजन्योर्व्यवस्थया विनियोगकथनम् (210), स्फ्यादानस्य हेतुत्वोपपादनम् (211), स्फ्यादानविधिः (212), स्फ्यस्य तीक्ष्णीकरणम् (प्रथममन्त्रांश) (214), स्फ्यस्य इन्द्रस्य बाहुरूपत्वोपपादनम् (द्वितीयमन्त्रांशः) (215), वज्रस्य वायुरूपत्वोपपादनम् (तृतीयमन्त्रांशः) (216), स्तम्बयजुर्हरणविधित्सुस्तस्यासुरनिर्हरणलक्षणं प्रयोजनम् (219), देवैः कृतं जयोपायचिन्तनम् (220), अग्निनोपदिष्टं जयप्रकारम् (220), असुरान् जेतुं देवान् प्रत्यग्नेरुपायप्रबोधनम् (221), अग्निनोपदिष्टस्य मार्गस्य देवैरनुशंसनम् (222), वर्तमानकालिकयज्ञे (ब्राह्मणैरनुष्ठितस्य) स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रभावकथनम् (224), स्तम्बयजुषोऽसुरनिर्हरणेन साकं यजमानस्य

शत्रुनिर्हरणप्रयोजनस्योपपादनम् (226), तृणमन्तर्द्धाय प्रहरणविधानकथनम् (स्तम्बयजुर्हरणविधिः) (228), स्फ्यप्रहरणसमये मन्त्रविधानम् (228), स्तम्बयजुर्हरणस्य द्वितीयपर्यायार्थं प्रहरणादिकम् (233), स्तम्बयजुषो निधानमुत्करे तद्विधानम् (235), तृतीयपर्यायं स्फ्यप्रहरणं विधीयते (236), समन्त्रकस्तम्बयजुर्हरणस्य प्रशंसनम् (238), अमन्त्रकं चतुर्थं प्रहरणं विधत्ते (239)

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मण 241

वेदिपरिग्रहं वक्तुमितिहासः (241), असुराणामापसीयं वार्तालापम् (242), असुराणां विभाजनकाले पृथिव्यांशं गृहीतुं देवैः कृतः प्रयासः (243), विभाजनस्थले गत्वा देवैः प्रस्तुतः प्रस्तावः (244), असुरैरभिहितस्य देवैरङ्गीकरणम् (245), प्राप्तस्य भूमेः छन्दोभिः परिग्रहणम् (पूर्वपरिग्रहः) (246), यावती वेदिस्तावती पृथिवीति प्रतिपादनम् (247), विष्णोरोषधीनां मूले अदृश्यत्वम् (250), अदृश्यस्य यज्ञस्य देवैरन्वेषणं वेदेस्त्र्यङ्गुलखननप्रसङ्गश्च (251), पक्षमिमं निषिध्य पक्षान्तरकथनम् (252), उत्तरपरिग्रहः (254), पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः षट्संख्यायाः प्रशंसनम् (256), पूर्वोत्तरपरिग्रहयोर्द्वादश व्याहृतीनां प्रशंसनम् (257), वेदिकरणपरिमाणकथनम् (258), वेद्यंसयोराहवनीयाग्निना सह स्पर्शविधानम् (260), यज्ञवेद्याः लौकिकस्त्रीसामान्येनोपपादनम् (261), यज्ञवेद्याः प्राक्प्रवणत्वोदक्प्रवणत्वं वेति प्रतिपादनम् (263), वेदेर्मार्जनम्, चन्द्रलोके तत्स्थापनविषयकमितिहासकथनम् (265), वेदेर्मार्जनाय विहितं मन्त्रमुपवर्णनप्रसङ्गेन पार्थिवजीवतत्त्वस्य चन्द्रमसि स्थापनवर्णनम् (268), प्रोक्षणीपात्रस्य वेद्यामासादनम् (271), प्रोक्षण्यासादनादिकमाग्नीध्रेण कारयितुमध्वर्योः प्रैषः (273), बहिर्वेद्युदङ् स्फ्यप्रहरणम् (275), हस्तप्रक्षालनविधानम् (276), वेदिनिर्माणानन्तरं बर्हिस्तरणात्प्राक् वेदिस्पर्शविषयक-मैतिह्यकथनम् (277), मनुष्याणां यज्ञो भवेदेतदर्थं बृहस्पतिरांगिरसम्प्रति देवानां प्रार्थना (279), अयथानुष्ठानेन नकृष्टतामाप्तान् मनुष्यान् सम्यगनुष्ठानमनुष्ठातुं बृहस्पतेर्बोधनम् (बर्हिः स्तरणात्प्राक् वेदिस्पर्शनिषेधः) (280)

प्रथमकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम्।

अथ दर्शपूर्णमासप्रारम्भः।

[व्रतोपायनम्]

1.1.1.1. हरिः ओ३म्। व्व्रतमुपैष्यन्। (त्र) अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च प्राङ्तिष्ठन्नपऽउपस्पृशति तद्यदपऽ उपस्पृशत्यमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वाऽआपो मेध्यो भूत्वा व्व्रतमुपायानीति पवित्रं वा ऽआपः पवित्रपूतो व्व्रतमुपायानीति तस्माद्वाऽअपऽउपस्पृशति।।1।।

ऋजुपाठः–व्रतमुपैष्यन्नन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्नप उपस्पृशति। तद्यदप उपस्पृशति। अमेध्यो वै पुरुषो यदनृतं वदति, तेन पूतिरन्तरतः। मेध्या वा आपः। मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति। पवित्रं वा आपः। पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति। तस्माद्वा अप उपस्पृशति।।1।।

सा०भा०–व्रतमुपैष्यन्निति। पूर्णमासस्य प्राथम्यम्, अत्रैवाग्रे पौर्णमासप्रयोगमभिधाय पश्चाद् दर्शप्रयोगाभिधानात्। कात्यायनेनापि तथाभिधाय "पौर्णमासवदन्यत्" (श्रौ.सू. 4 अ., 73 सू.) इति पौर्णमासतन्त्रस्य दर्शेऽतिदेशात्। तथैहैव ब्राह्मणे प्रजापतिपर्वसन्धानप्रस्तावे "पौर्णमासेन चैवामावास्येन च, पौर्णमासीं चामावास्यां च तत्पर्वाभिषज्यन्" (श.बा.1.6.3.36) इति

।।श्रीः।।

गोकुलदास संस्कृत ग्रन्थमाला
154

शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्
ऋजुपाठ-अन्वय-पदार्थ-रेणु-हिन्दी-व्याख्योपेतम्
(प्रथमकाण्डस्य तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमाध्यायात्मकः)

(द्वितीयो भागः)

हिन्दीव्याख्याकार :
विद्यावाचस्पतिः डॉ. सुन्दरनारायणझाः

चौखम्भा ओरियन्टालिया
प्राच्यविद्या, आयुर्वेद तथा दुर्लभ ग्रन्थों के प्रकाशक
दिल्ली-110007 (भारत)

प्रकाशक:

चौखम्भा पब्लिशर्स

गोकुल भवन, के-37/109, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-221001 (भारत)

शाखा:

चौखम्भा ओरियन्टालिया

पोस्ट बाक्स नं. 2206

बंग्लो रोड, 9-यू.बी., जवाहर नगर

किरोड़ीमल कॉलेज (कमला नगर के पास)

दिल्ली-110007 (भारत)

फोन: 011-40230818, मो. नं. 9910289743

email: chaukhambhaorientalia@gmail.Com

© लेखक

प्रथम संस्करण : 2021

मूल्य : रु. 500.00

ISBN: 978-81-948389-3-7

मुद्रक : तरुण ऑफसेट प्रेस, नई दिल्ली-2

विषयानुक्रमणिका

शुभाशंसा	(प्रो. रमेश कुमार पाण्डेय)	
आशीर्वचन	(प्रो. शशिनाथझा)	v
नैवेद्यम्	(प्रो. उपेन्द्रझा)	vi
शुभाशंसा	(प्रो. विद्येश्वरझा)	vii
टीकाकर्तुः मङ्गलाचरणम्		viii
भूमिका		ix
भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम		x
वैदिकमहर्षि-योगीश्वर-याज्ञवल्क्य का परिचय		xiv
दर्शपौर्णमासयागविहार एवं यज्ञपात्रों के परिचयसहित चित्र		xvii
अथ प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्		xxviii

१-५१

अथ द्रव्यसंस्काराः (स्रुक्सम्मार्जनम्)(१), स्रुवप्रतपनम् (६), प्रतप्तस्य स्रुवस्य समन्त्रकं सम्मार्जनम् (८), स्रुचां सम्मार्जनप्रकारः (११), सम्मार्जनानन्तरं प्रतपनपुरस्सरं प्रदानम् (१३), स्रुवसम्मार्जनस्य प्राथम्यम् (१४), सम्मार्जने धर्मविशेषः (१६), शाखान्तराभिमतप्रदर्शनम् (१८), पत्नीसन्नहनम् (२०), सन्नहनप्रशंसनं तत्साधनविधानञ्च (२२), परिहितस्य वासस उपरि तत्सन्नहन-विधानम् (२४), सन्नहनमन्त्रविधानम् (२५), योक्त्रसन्नहनकाले ग्रन्थिकरण-निषेधः (२७), पत्न्या आज्यावेक्षणम् (३१), समन्त्रकमाज्यावेक्षणम् (३२), आज्यस्य पुरस्ताद्धरणमाहवनीयेऽधिश्रयणविधानञ्च (३४), केषाञ्चिन्मतेन तस्याज्यस्यान्तर्वेद्यासादननिषेधः (३८), आज्योत्पवनम् (४१), उत्पवनमन्त्र-विधानम् (४२), प्रोक्षण्युत्पवनम् (४३), आज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्यां प्रोक्षण्युत्पवनस्य हेतुकथनम् (४४), अध्वर्योराज्यावेक्षणम् (४६), अवेक्षणप्रशंसा (४९), आज्यावेक्षणमन्त्रविधानम् (५०)।

अथ प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् **५२-८६**

यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यकथनम् (५२), जुहूपभृद्ध्रुवासु पुरुषावयवकल्पनविधिः (५३),

स्रुवस्य प्राणरूपत्वकथनम् (५४), जुह्वादीनां लोकतादात्म्यप्रतिपादनम् (५५), स्रुवस्य सर्वासु स्रुक्षु सञ्चरणोपपादनम् (५७), स्रुक्ष्वाज्यग्रहणविधानम् (५८), जुह्वामाज्यग्रहणस्य प्रयोजनकथनम् (६१), औपभृताज्यस्य विनियोगकथनम् (६३), ध्रौवाज्यग्रहणप्रयोजनम् (६५), जुहूपभृतोराज्यग्रहणस्य चतुष्ट्वादिसंख्योपपादनम् (६७), संख्याल्पीयस्त्वप्रशंसनम् (६८), जुहूपभृतोराज्यग्रहणे प्रतिनियतं धर्मविशेष-विधानम् (७१), जौहवाज्यस्य भूयस्त्वप्रशंसनम् (७२), उपभृतो होमसाधनत्वाभावे किमर्थं तत्राज्यग्रहणमिति विचारः (७५), जुह्वादिष्वाज्यग्रहणप्रशंसा (७९), आज्यग्रहणमन्त्रविधानम् (८२), मन्त्रेणाज्यग्रहणे विशेषः (८४)।

अथ प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ८७-१२१

इध्माबर्हिषोः प्रोक्षणस्तरणपूर्वकं परिधिपरिधानम् (इध्मप्रोक्षणम्)(८७), वेदिप्रोक्षणम् (८८), बर्हिषः स्तरणम् (८९), अवशिष्टानां प्रोक्षणीस्थानामपां विनियोगः (९०), प्रस्तरग्रहणम् (९२), बर्हिषः स्तरणम् (९६), बर्हिषः स्तरणस्य हेतु कथनम् (९८), बर्हिषः स्तरणस्य प्रकारान्तरेण प्रशंसनम् (९९), बर्हिस्तरणमन्त्रम् (१०३), अग्निकल्पनविधिः (१०५), परिधिपरिधानम् (१०७), स्कन्नहविषस्तत्तन्नाम-धेयमन्त्रैरभिमर्शनम् (११५), परिधीनामिध्मावयवत्वविचारः (११७), केषां वृक्षाणां परिधयः स्युरिति विचारः (११९), परिधि-परिधानार्थं प्रतिनिधिवृक्षाः (१२०)।

अथ प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् १२२-१४७

परिधीनामार्द्रत्वविधानम् (१२२), परिधिपरिधानविधिः [मध्यम (पश्चिम) परिधि-परिधानम्] (१२३), दक्षिणपरिधिपरिधानम् (१२५), उत्तरपरिधि-परिधानम् (१२६), समिधाधानम् (१२७), समिधोऽभ्याधानमन्त्रविधानम् (१२८), अथोत्तराघारसमिधोऽ-भ्याधानम् (१३०), समिधाधानानन्तरं मन्त्रजपः (१३१), तृतीयसमिधोऽभ्याधानम् (१३३), विधृत्योः सादनविधानम् (१३४), विधृत्योरुपरि समन्त्रकं प्रस्तरनिधानम् (१३७), जुह्वादीनां सादनम् (१४१), जुह्वादीनां सादने विशेषम् (१४३), हविषामभिमर्शनम् (१४५)।

अथ प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् १४८-१७३

(सामिधेनिप्रकरणम्) सामिधेन्यनुवचनम् (१४८), देवताविशेषेण सामिधेनीनामनुवचनम् (१५२), सामिधेनीनां सङ्ख्याविधानम् (१५३), प्रथमोत्तमयोस्त्रिरुच्चारणविधानम् (१५४), पञ्चदशसंख्याप्रशंसनम् (१५७), सामिधेनीनां साप्तदश्यम् (१५९), एकविंशति सामिधेनिवर्णनम् (१६२), गतश्रिये यजमानायैकविंशतिसामिधेनीरनुब्रूयादिति कथनम् (१६४), सामिधेन्यनुवचनविधिः (१६६), सन्ततमनुवक्तुमशक्तस्योपायः (१६९)।

अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् **१७४-२४६**

सामिधेन्यनुवचने धर्मविशेषः (१७४), हिङ्कारस्य प्राणरूपत्वोपपादनम् (१७५), उपांशु हिङ्कारस्योच्चारणम् (१७७), सामिधेनीनां लिङ्गविशेषविधानम् (१७८), 'आ' 'प्र' कथने कारणान्तरम् (१८०), आ-प्र-इत्युभयोरुपसर्गयोः प्रयोगे तृतीयं कारणम् (१८१), सामिधेनीमन्त्रोच्चारणम् (१८२), सामिधेन्याः प्रथमर्चोऽनुव्याख्यानम् (१८६), विदेघमाथवयोराख्यायिका (१८७), एतद्वृत्तान्तं गोतमेन पृष्टः सन् विदेहस्य कथनम् (२००), घृतवच्छब्दोच्चारणस्य प्रभावकथनम् (२०३), घृताच्येति पदस्य युक्ततरत्वोपपादनम् (२०४), द्वितीया सामिधेनी ऋचा (२०६), लोकाः विप्रकृष्टाः स्युरिति प्रतिपादनम् (२०८), सामिधेन्या भूर्लोकजयसाधनम् (२१०), तृतीया सामिधेनी ऋचा (२१२), चतुर्थी सामिधेनी (२१६), पञ्चमी सामिधेनी (२१९), षष्ठी सामिधेनी (२२१), सप्तमी सामिधेनी (२२३), अष्टमी सामिधेनी] [अग्नेर्देवदूतत्वोपपादनम् (२२६), अष्टम्यां सामिधेन्यां पाठान्तरमाह (२२९), अष्टम्यां सामिधेन्यामष्टसंख्याप्रशंसनम् (२३३), धाय्या ऋचा पुरस्तात् पश्चाद्वेति विचारः (२३४), अथ नवमी-दशमी सामिधेनी च (२३७), एकादशी सामिधेनी (२४१), अध्वरशब्दयुक्तस्य तृचस्य प्रशंसनम् (२४४)।

अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् **२४७-२७४**

निगदानुवचनम् (२४७), अग्ने महाँ असि इत्यस्यानुवचनम् (२५०), आर्षेयानुवचनम् (२५१), प्राचीनार्वाचीनानामृषीणां प्रवरणम् (२५२), अथ निवित्पदानामनुवचनम् (निवित्पाठः) (२५४), देवतावाहनम् (२६६), प्रयाजानुयाजदेवतानामावाहनम् (२६८), सामिधेन्यनुवचनं कथं कर्त्तव्यमित्याह (२७१), याज्यायां विशेषः (२७३)।

अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् **२७५-३०१**

शान्तिकर्म (२७५), अग्निवदेव होतुः प्रशंसा (२७६), सामिधेनीनां प्राणापानादीनां संस्कारहेतुतया प्रशंसनम् (२७८), सामिधेन्यनुवचनसमये द्वेष्यस्य शत्रोः प्राणादिवियोजनकथनम् (२८८)।

अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् **३०२-३२३**

(आघारयोर्निदानम्) द्वयोराघारयोर्वाङ्मनोभ्यां सम्बन्धस्थापनम् (३०२), आघारयोरुपांशुनिरुक्तत्वोपपादनम् (३०३), स्रुवेणोपांश्वाघारः (स्रुवेण पूर्वाघारः) (३०४), स्रुचोत्तराघारः (३०५), अनिरुक्तं पूर्वाघारः (३०६), निरुक्तमुत्तराघारः (३०७), आघारयोरासीनस्तिष्ठन्नाहुति-लक्षणम् (३०७), स्रुग्व्याघारस्य धर्मविशेषकथनम् (३१०), अग्निसम्मार्जनम् (आघारयोरनुष्ठानक्रमविधानम्) (३१६), सम्मार्जनमन्त्रविधानम् (३२०)।

अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् **३२४-३४७**

उत्तराघारप्रयोगविधिः (उत्तराघारः)(३२४), आहवनीयस्य विष्णुरूपत्वोपपादनम् (३२९), अथ ध्रुवासमञ्जनम् (३३४), यजमानस्य तस्य शत्रोश्च स्रुग्भ्यां निर्देशः (३३६), आज्यसमञ्जनमन्त्रविधानम् (३३८), मनोवाग्भ्यां श्रेष्ठताविषये कृतः संवादः (३३९), वाच आत्रेयित्वोपपादनम् (३४५)।

अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् **३४८-३८९**

(अध्वर्योर्होतृवरणम्) होतृप्रवरणम् (प्रवरायाश्रवणम्) (३४८), इध्मसन्नहनमादायाश्रावणविधानम् (३४९), देवहोतुरग्नेर्वरणम् (३५३), अग्नेर्होतुर्वरणमन्त्राः (३५५), क्रमशो देवानामाह्वानम् (३५८), अथार्षेयप्रवरणम् (३६१), ब्रह्मण्वदिति प्रयोगाय मन्त्रवाक्यम् (३६५), मानुषहोतृवरणप्रकारः (३६६), स्वस्त्ययनजपः (३६८), जपमन्त्रः (३६९), देवजुष्टवाक्प्रयोगकथनम् (३७४), होत्राऽध्वर्युराग्नीध्रयोः सम्मर्शनम् (३७९), सम्मर्शनानन्तरं होतुर्होतृषदने प्रत्यागमनम् (परावसोर्निरसनम्) (३८२), अर्वावसोस्सदने होतुस्संस्थितिः (३८३)।

अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् **३९०-४२५**

(पञ्च प्रयाजयागाः) स्रुगादापननिगदस्य भागशो व्याख्यानम् (३९०), यज्ञस्तुतिः (३९८), निगदविभागप्रशंसनम् (४००), आश्रावणप्रत्याश्रावणनिगदः (४०२), वाङ्नियमाभावे यज्ञफलप्राप्तौ बाधकथनम् (४१३), महाव्याहृतीनां वृष्ट्याख्यफलबोधनम् (४१८), वृष्टिकामाय यजमानेनाचरणीयाः प्रक्रियाः (४२०)।

अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् **४२६-४७२**

प्रयाजबन्धुः (आख्यायिकामुखेन प्रयाजसंख्याविधानम्)(४२६), प्रयाजानामाज्यहविष्ट्वम् (४३०), संवत्सरस्य स्वं पयो यदाज्यमिति कथनम् (४३२), प्रयाजहोमे स्थाननियमः (४३३), उत्तरः प्रैषः (४३६), प्रयाजब्राह्मणम् (४३९), द्वितीयः प्रयाजः (४४१), तृतीयः प्रयाजः (४४३), चतुर्थः प्रयाजः (४४६), पञ्चमः प्रयाजः (४४८), हेमन्तस्यान्तिमत्वप्रशंसनम् (४५१), प्रयाजमन्त्रेषु व्यन्तु-वेतु प्रयोगविमर्शः (४५२), चतुर्थप्रयाजे विशेषः (प्रथमो हेतुः) (४५५), जुहूपभृतोर्मैत्रभावप्रदर्शनम् (द्वितीयो हेतुः) (४५७), तृतीयो हेतुः (४५८), आज्यसमानयनेऽनवमर्शः (४६०), उत्तमेन प्रयाजेन कृत्स्नयज्ञसमापनम् (४६३)।

अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् **४७३-४९:**

प्रयाजावृत् (४७३), प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रविधानम् (४८१), वर्तमानकालिकयज्ञे प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रविधानम् (४८८)।

अथ प्रथमकाण्डे

तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्

(अथ द्रव्यसंस्काराः)

[स्रुक्सम्मार्जनम्]

१.३.१.१ स वै स्रुचः सम्मार्ष्टि । तद्यत्स्रुचः सम्मार्ष्टि यथा वै देवानां चरणं तद्वाऽअनु मनुष्याणां तस्माद्यदा मनुष्याणां परिवेषणमुपक्लृप्तं भवति ॥१।

ऋजुपाठः – स वै स्रुचः सम्मार्ष्टि। तद्यत् स्रुचः सम्मार्ष्टि–यथा वै देवानां चरणं तद्वा अनु मनुष्याणाम्। तस्माद् यदा मनुष्याणां परिवेषणमुपक्लृप्तं भवति ॥१॥

सा. भा. –यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्॥
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥१॥

प्रोक्षणीरासादयेति प्रैषमन्त्रानुसारेण प्रथमं प्रोक्षणीनामासादनमुक्तम्। इध्मा[१]बर्हिषोरुपसादनमपि विशेषवक्तव्याभावात् सिद्धमित्यभिप्रेत्य क्रमप्राप्तं स्रुक्[२]सम्मार्जनं विधत्ते–**स वा** इति। **यथा वा** इत्यादि। 'यत्' खलु देवानां वर्त्तनम्, तदनुसार्येव मनुष्यवर्त्तनम्; तत्कार्यत्वात्। मनुष्याणां च भोज्यान्नसूपशाकादौ पक्वे सति भोजनस्थाने शोधिते, तत्परिवेषणसाधनानि दर्व्यादीनि पात्राणि–अद्भिः प्रक्षालनेन शोध्यन्ते। अतो मानुषव्यवहारनिदानत्वाद् देवव्यवहारस्य देवानामन्ने हविषि पक्वे वेद्यां च संस्कृतायां तत्परिवेषणसाधनानां स्रुचां सम्मार्जनं युक्तमिति "यत् स्रुच"– इत्येवमन्तस्य वाक्यसन्दर्भस्याभिप्रेतोऽर्थः ॥१॥

---

१. "दधिपयआदिगणपाठनिपातनाद्दीर्घः" पा.सू. २।४।१४।

२. "बाहुमात्र्यः स्रुचः पाणिमात्रपुष्करास्त्वग्बिला हंसमुखप्रसेका मूलदण्डाः" का.श्रौ.सू. १।३।३७। स्रुचस्तिस्रः-जुहूपभृद्ध्रुवाः। तत्र "पालाशीजुहूः" इति। "आश्वत्थी उपभृत्" का.श्रौ.सू. १।३।३४-३५। "ध्रुवा तु वैकङ्कती भवति" का.श्रौ.सू. १।३।३१। इति।

॥ श्रीः ॥
काशीस्तोत्र ग्रन्थमाला
33
॥ अथ ॥
॥ मिथिलादेशीयषडङ्गशतरुद्रियपद्धतिः ॥
सम्पादकौ-
आचार्यकृष्णकान्तझाः एवम् आचार्यसुन्दरनारायणझाः
चौखम्भा ओरियन्टालिया
प्राच्यविद्या, आयुर्वेद तथा दुर्लभ ग्रन्थों के प्रकाशक
दिल्ली-110007 (भारत)

प्रकाशक:

चौखम्भा पब्लिशर्स

गोकुल भवन, के-37/109, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-221001 (भारत)

शाखा:

चौखम्भा ओरियन्टालिया

पोस्ट बाक्स नं. 2206

बंग्लो रोड, 9-यू.बी., जवाहर नगर

किरोड़ीमल कॉलेज (कमला नगर के पास)

दिल्ली-110007 (भारत)

फोन: (011) 40230818, मो. 9910289743

email: chaukhambhaorientalia@gmail.Com

प्रथम संस्करण : 2021

मूल्य : रु. 250.00

मुद्रक : तरुण ऑफसेट प्रेस, नई दिल्ली-2

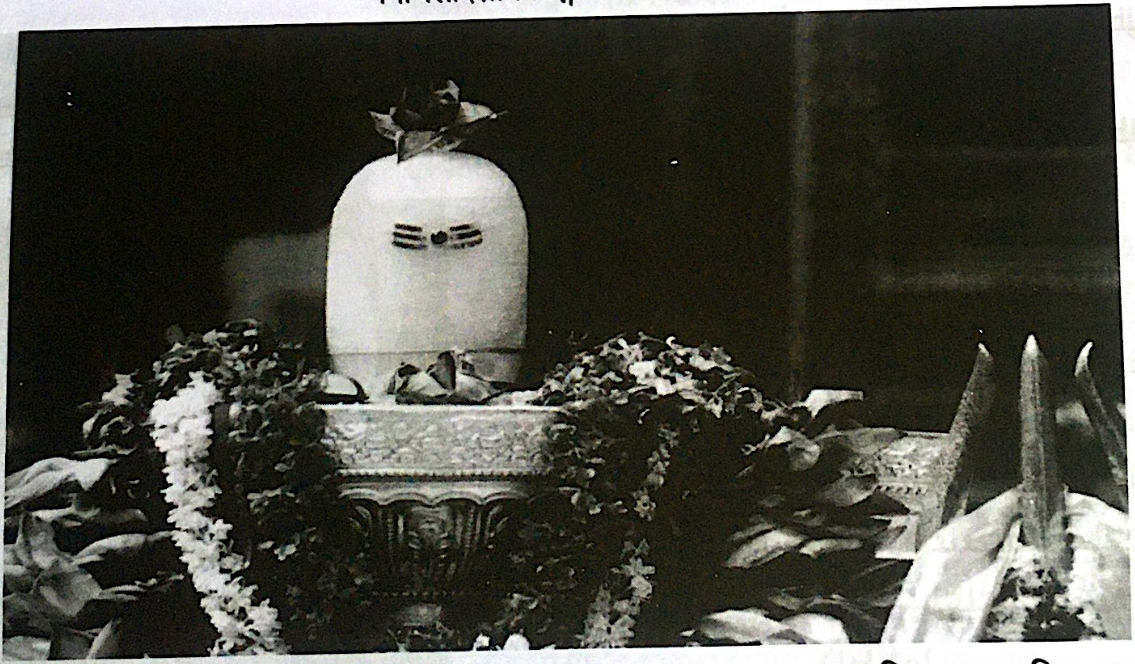

ॐ नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥

ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानाम् । ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मेऽस्तु सदा शिवोम् ॥

आचार्यः डॉ. कृष्णकान्तझाः

(प्रसिद्धः- श्रीविजयकान्तझाः)

लब्धस्वर्णपदकः, वेद-व्याकरणाचार्यः,

एम.ए. (संस्कृतम्), पी-एच्.डी., डी.लिट्.,

एशोसियेट-प्रोफेसर, विभागाध्यक्षश्च, संस्कृतविभागः,

महाराजलक्ष्मीश्वरसिंहमहाविद्यालयः,

सरिसवपाही, जिला-मधुबनी,

(ल.ना.मि.विश्वविद्यालयः, दरभङ्गा, विहारः)

प्रकाशनम्- विविधा निबन्धाः, पुस्तकानि च।

आचार्यः डॉ. सुन्दरनारायणझाः

(भारतस्य राष्ट्रपतिना महर्षिबादरायणव्यासपुरस्कारेण पुरस्कृतः।)

शुक्लयजुर्वेदाचार्यः (विश्वविद्यालयप्रथमः),

शिक्षाशास्त्री, विद्यावारिधिः, विद्यावाचस्पतिः,

सहाचार्यो वेदविभागे, छात्रवासाधिष्ठाता च

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

(केन्द्रीयविश्वविद्यालयः)

बी-४, कुतुबसांस्थानिकक्षेत्रम्, नवदेहली-110016

प्रकाशनम्- शताधिका निबन्धाः, दश पुस्तकानि च।

ISBN - 978-81-948389-5-1

।।श्रीः।।

गोकुलदास संस्कृत ग्रन्थमाला

154

शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यहरिस्वामिविरचितभाष्यसहितम्
ऋजुपाठान्वयपदार्थयुतं हिन्दी-रेणुव्याख्योपेतम्
(प्रथमकाण्डस्य षष्ठसप्तमाष्टमनवमाध्यायात्मकः)

(तृतीयो भागः)

हिन्दीव्याख्याकार :
विद्यावाचस्पतिः डॉ. सुन्दरनारायणझाः

चौखम्भा ओरियन्टालिया

प्राच्यविद्या, आयुर्वेद तथा दुर्लभ ग्रन्थों के प्रकाशक
दिल्ली-110007 (भारत)

प्रकाशक:

चौखम्भा पब्लिशर्स

गोकुल भवन, के-37/109, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-221001 (भारत)

शाखा:

चौखम्भा ओरियन्टालिया

पोस्ट बाक्स नं. 2206

बंग्लो रोड. 9-यू.बी.. जवाहर नगर

किरोड़ीमल कॉलेज (कमला नगर के पास)

दिल्ली-110007 (भारत)

फोन: 011-40230818. मो. नं. 9910289743

email: chaukhambhaorientalia@gmail.Com

© लेखक

प्रथम संस्करण : 2021

मूल्य : रु. 625.00

ISBN: 978-81-948389-4-4

मुद्रक : तरुण ऑफसेट प्रेस. नई दिल्ली-2

विषयानुक्रमणिका

शुभाशंसा (प्रो. रमेश कुमार पाण्डेय) v

आशीर्वचन (प्रो. शशिनाथझा) vi

नैवेद्यम् (प्रो. उपेन्द्रझा) vii

शुभाशंसा (प्रो. विद्येश्वरझा) viii

टीकाकर्तुः मङ्गलाचरणम् ix

भूमिका x

भूयिष्ठान्ते नम उक्तिं विधेम xiv

वैदिकमहर्षि-योगीश्वर-याज्ञवल्क्य का परिचय xvii

अथ प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् **१-३३**

प्रयाजानामिष्टौ प्राथम्यम् [प्रयाजदेवेष्वग्निसम्बन्धप्रतिपादिकाऽऽख्यायिका] (१), अग्नेरच्युतत्वम् (६), चतुर्थेन प्रयाजेन यज्ञप्राप्तिः पञ्चमेन स्थापनञ्च (१३), देववदेवेदानीन्तनोऽपि यजमानः स्वर्गमाप्नोति (१७), अग्नेः पुरस्तान्मध्ये पश्चाच्च स्थापनप्रकारः (१९), आग्नेयत्वकरणप्रयोजनम् (२१), आज्यद्रव्यस्य प्राजापत्यत्वप्रशंसनम् (२९)।

अथ प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् **३४-५३**

आवाप-प्रदेशः [यूपनामनिर्वचनम्] (आग्नेयाष्टाकपालपुरोडाशविधेराख्यायिका) (३४), ऋषीणामन्वेषणम् (३८), अथ पुरोडाशनामनिर्वचनम् (४२), आग्नेयाष्टाकपालस्याध्वर्युना ऋद्धिफलार्थं पृथक्प्रयोगः (४६), अग्नये जुह्वति तत्र प्रथमं कारणम् (४८), द्वितीयं कारणम् (४९), तृतीयं कारणम् (५०), चतुर्थं कारणम् (५१), अध्वर्युनाऽसमयानुष्ठानेऽनुपालनीयकर्त्तव्यानि (५१)।

अथ प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् **५४-१२६**

अग्नीषोमीयैकादशकपालपुरोडाशविधेराख्यायिका (विश्वरूपवधोपाख्यानम्) (५४), पुत्रं शिरश्छिन्नं दृष्ट्वा त्वष्टुः प्रतिक्रिया (६१), अनुपहूतेनेन्द्रेण सोमे पीते त्वष्टुः

प्रतिकारः (६४), वृत्रासुरोत्पत्तिस्तद्वधस्य चाख्यायिका (६७), अग्नीषोमीयमेकादशकपालविधानम् (७३), अग्नीषोमीयदेवतत्त्वयोर्निर्गमनेन हतो वृत्रः (७७), अग्नीषोमाभ्यां सह वृत्रशरीरान्निर्गतानां देवानां प्रस्तावः (८३), अग्नीषोमाभ्यामाज्याहुतेर्हेतुकथनम् (८४), अग्नेः सर्वदेवरूपत्वकथनम् (८७), सोमस्य सर्वदेवरूपत्वकथनम् (८८), इन्द्रस्य सर्वदेवरूपत्वकथनम् (८९), अग्नीषोमयोर्विभूतिवर्णनम् (९०), सूर्यादियुगलत्रयस्याग्नीषोमात्मकत्वप्रतिपादनम् (९३), तत्र जामिदोषस्याक्षेपस्तत्परिहारश्च (९७), अर्थवादसहितमुपांशुयागविधानम् (१०१), याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्वैलक्षण्यम् (१०३), पूर्णमासोपचारः (एकभुक्तस्य रहस्यम्) (१०६), प्रथमपक्षस्य दृढीकरणम् (११०), सम्प्रतिपक्षं सिद्धान्तयितुमाख्यायिका (११२), जीवशरीरे पुरस्ताच्चक्षुषी भवतस्तत्प्रतिपादनम् (११७), आहवनीयस्योत्तरार्द्धदक्षिणार्द्धयोः पूर्वस्यामाज्यभागाहुतिविधानम् (११८), चक्षुष्ट्वप्रयुक्तं जुषाणवैलक्षण्यम् (१२१), आग्नेयसौम्ययोराज्यभागयोश्चक्षुष्ट्वम् (१२२)।

अथ प्रथमकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् **१२७-१६६**

अमावास्यहविषां विधेराख्यायिका [दर्शोपचारः] (१२७), परागतस्येन्द्रस्य देवैरन्वेषणम् (१२९), ऐन्द्राग्नं द्वादशकपालविधानम् (१३०), सान्नाय्ययागविधानम् (१३४), सान्नाय्यस्य सोमात्मकत्वम् (१४२), सान्नाय्ययागस्याधिकारित्वप्रतिपादनम् (१४४), पौर्णमासस्य वार्त्रघ्नत्वमामावास्यस्य चैन्द्रत्वप्रतिपादनम् (१४७), वृत्रशब्दार्थप्रतिपादनम् (१४८), उपवासपक्षविचारः (१५०), चतुर्दशीपक्षग्रहणनिषेधः (१५३), चन्द्रदर्शनरहितस्यामावास्यस्य प्रशंसनम् (१५९), महेन्द्राय सान्नाय्याहुतिर्भवतीतिकथनम् (१६४)।

अथ प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् **१६७-२०५**

सान्नाय्यसम्पादनम् (सान्नाय्यसिद्ध्यर्थं प्रथमं तावत्वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदनम्) (१६७), शाखाच्छेदनमन्त्रः (१७०), वत्सानां मातृसंयोजनम् (१७२), गवां मध्ये एकस्याः वत्सात् पृथक्करणम् (१७४), यज्ञस्य कर्मसु श्रेष्ठतमत्वप्रतिपादनम् (१७६), शाखोपगूहनम् (१८१), शाखायां पवित्रबन्धनम् (१८२), अमावास्यायां रात्रावग्निहोत्रस्य द्रव्यान्तरविधानम् (१८३), दोहपात्रादानम् (१८६), उखायां पवित्रनिधानम् (१८९), शाखापवित्रस्य दशापवित्रेण सह साम्यम् (१९१), अध्वर्योर्वाङ्नियमविधानम् (१९३), दुहः अध्वर्योश्च संवादेन गवां नामकरणम् (१९५), समन्त्रकमातञ्चनम् (२०१), पूर्णोदकपात्रेणापिधानम् (२०३),

समन्त्रकमपिधानम् (२०४)।

अथ प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् २०६-२४९

अवदानक्लृप्तिः (अवदानस्वरूपद्योतिकाऽऽख्यायिका) (२०६), चतुर्भिस्त्रृणैर्मुक्त्युपायः (२०७), अवदानस्वरूपवर्णनम् (२१२), अवदानग्रहणविचारः (२१३), अवदानमात्राकथनम् (२१७), पुरोडाशाच्चतुरवदानप्रकारः (२१९), (हवनक्लृप्तिः) प्रधानधर्मविधानम् (२२१), याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्द्युम्वात्मकताभिधानप्रयोजनम् (२२३), वषट्कारस्य देवपात्रत्वम् (२२५), अथ याज्याऽनुवाक्ययोरुच्चारण-धर्मकथनम् (२३१), पुरोऽनुवाक्यायाज्ययोर्वैशिष्ट्यम् (२३६), वषट्कारविश्लेषणम् (२३८), दर्शपूर्णमासनिर्वचनम् (२४०), व्यत्यासक्रमेण यवाऽयवात्वम् (२४६)।

अथ प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् २५०-२९५

स्विष्टकृद्यागविधानार्थाऽऽख्यायिका [स्विष्टकृदाहुतिः] (२५०), कथमग्नये स्विष्टकृति क्रियत इत्याह (२५९), स्विष्टकृन्निगदव्याख्यानम् (२६२), स्विष्टकृतो याज्या पुरोऽनुवाक्या च (२७२), याज्यानुवाक्ययोस्त्रिष्टुप्त्वप्रशंसनम् (२७५), प्रकारान्तरेणानुष्टुप्त्वम् (२७६), सच्छन्दस्कौ भवेतां न भिन्नच्छन्दस्काविति विचारः (२७८), स्विष्टकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विचारः (२८०), यज्ञपरिशिष्टम् [गार्हपत्याहवनीययोराधानप्रदेशः] (२८४), गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालः (प्रथमपक्षः) (२८६), द्वितीयः पक्षः (२८७), [तृतीयपक्षः] [चतुर्थपक्षश्च] (२८८), हविःश्रपणविषये पक्षापक्षविचारः (२९०), अग्नेः परिस्तरणविधानम् (२९३)।

अथ प्रथमकाण्डे सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् २९६-३३०

प्राशित्रावदानविध्यर्थाऽऽख्यायिका [ब्रह्मणः प्राशित्रहरम्] (२९६), भगस्यान्धतायाः कारणम् (३०४), पूष्णो दन्तरहितत्वम् (३०५), सवित्रा बृहस्पतिना च प्राशित्रोत्पादनम् (३०७), प्राशित्रावदानम् (३०९), इडाकर्म [अवदानस्वरूपम्] (३११), उभयत आज्याभिघारणम् (३१२), प्रतिग्रहणमन्त्रः (३१५), प्राशित्रस्य प्राशनम् (३१८), दद्भिर्भक्षणनिषेधः (३१९), ब्रह्मभागप्रदानम् (३२१), ब्रह्मणो वाग्यमनम् (३२३), प्रायश्चित्तम् (३२५), अनुयाजप्रसवविधिः (३२६)।

अथ प्रथमकाण्डे अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ३३१-४०५

इडावदानविध्यर्थाऽऽख्यायिका (मत्स्यावतारकथा) (३३१), मनुमत्स्यसंवादः (३३३), प्रजाकामस्य मनोः तपश्चरणम् (३४२), योषिता सह मित्रावरुणयोस्संवादः (३४४), मनुना सह योषितः संवाद [इडायागकल्पना] (३४६), मनोर्दुहितः इडात्वकल्पनम्

(३५०), इडायाः पञ्चावत्तत्वम् (३५१), इडावदानविधौ मनोर्भयस्तन्निवारणोपायश्च (३५७), अवान्तरेडावदानम् (३५९), इडोपह्वानम् (उपांशूपह्वानम्) (३६१), उपाशिवडोपह्वानमन्त्रस्य प्रथमो विभागः (३६३), द्वितीयो विभागः (३६६), तृतीयो विभागः (३६७), चतुर्थो विभागः (३६८), पञ्चमो विभागः (३६९), उच्चैरिडोपह्वानम् (३७१), पुनरुक्तिदोषनिवारणायेडेतिपदस्यार्वाची पराची च प्रयोगः (३७३), मानवी घृतपदीति कथनम् (३७५), आशीः प्रार्थना (मङ्गलकामना) (३८३), इडाभक्षणम् (३९२), प्राणहोमविधिः (३९३), आग्नेयपुरोडाशस्य चतुर्द्धाकरणम् (३९६), षडवत्तग्रहणम् (३९८) होतुराशीःप्रार्थनाकाले यजमानस्य मन्त्रजपः (४०१), इडामार्जनम् (४०२), पवित्रयोः प्रस्तरे त्यागः (४०४)।

अथ प्रथमकाण्डे अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् **४०६-४३६**

अथानुयाजकर्म [उल्मुकोदूहनम्] (४०६), समिदाधानम् (४०९), अनुमन्त्रणम् (४१०), अग्निसम्मार्गः (४१२), अनुयाजकर्म (४१६), अनुयाजानुष्ठानस्य प्रथमं कारणम् (४१७), अनुयाजानुष्ठानस्य द्वितीयं कारणम् (४१९), अनुयाजानुष्ठानम् (४२१), बर्हिर्यागः [प्रथमानुयाजः] (४२४), [द्वितीयोऽनुयाजः] (नराशंसयागः) (४२६), तृतीयोऽनुयाजः (अग्निर्यागः) (४२७)।

अथ प्रथमकाण्डे अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् **४३७-४९४**

स्रुग्व्यूहनम् [सूक्तवाक-शंयुवाक-कर्मारम्भः][यजमानपक्षः] (४३७), अध्वर्युपक्षः (४४०), दर्शेष्टिमन्त्रः (यजमानपक्षः) (४४२), अध्वर्युपक्षः (४४४), भोक्तृभोज्यत्वेन जुहूपभृतोर्वर्णनम् (४४६), परिध्यञ्जनम् (४५१), समन्त्रकं परिध्यञ्जनम् (४५३), सूक्तवाकः (४५५), प्रस्तरादानम् (४५९), प्रस्तराञ्जनमन्त्रः (४६४), प्रस्तरतृणग्रहणप्रयोजनम् (४६९), प्रस्तरानुप्रहरणम् (४७१), शंयुवाक (४७६), परिधिहोमः (४८१), संस्रवहोमः (४८३), जुहूपभृतोः शकटवाहनत्वकल्पनम् (४८८)।

अथ प्रथमकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् **४९५-५४०**

सूक्तवाकहौत्राख्यानम् (४९५), आशीः प्रार्थनायाः प्रथमं कारणम् (४९७), आशीः प्रार्थनायाः द्वितीयं कारणम् (४९८), शंयुवाक-हौत्राख्यानम् (५३१)।

अथ प्रथमकाण्डे नवमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् **५४१-५९९**

अथ पत्नीसंयाजः (५४१), अध्वर्योः सञ्चरमार्गः (५४५), पत्नीसंयाजविधिः (५४७), प्रथमाहुतिः (५५१), द्वितीयाहुतिः (५५२), तृतीयाहुतिः (५५३), चतुर्थाहुतिः (५५७), पत्नीसंयाजकालविचारः (५५८), वेदविस्रंसनम् (५६९), वेदविस्रंसनमन्त्रः

(५७२), समिष्टयजुर्होमः (५७६), समिष्टयजुरिति नामकरणे हेतुः (५७७), समिष्टयजुर्होमकारणम् (५७९), समिष्टयजुर्होममन्त्रः (५८१), बर्हिर्होमः (५८४), बर्हिर्होममन्त्रः (५८७), प्रणीताविमोकः (५८९), प्रणीताविमोकमन्त्रः (५९१)।

अथ प्रथमकाण्डे नवमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ६००-६४४

पूर्णपात्रनिनयनविधिः [अथ याजमानो विष्णुक्रमः] (६००), देवलोकगमनाय मार्गद्वयम् (६०३), निनयनस्य प्रथमो हेतुः (६०६), निनयनस्य द्वितीयो हेतुः (६०८), समन्त्रकं यजमानोऽञ्जलिना गृह्णाति (६०९), जलेन मुखस्पर्शनम् (६११), विष्ण्वाक्रमणम् (६१२), विष्ण्वाक्रमणस्य हेतुकथनम् (६१४), विष्ण्वाक्रमणमन्त्राः (६१६), कारणद्वयकथनम् (६२०), प्राङ्वेक्षणम् (६२६), सूर्यावेक्षणम् (६२८), सूर्यावेक्षणमन्त्रः (६२९), गार्हपत्योपस्थानम् (६३३), गार्हपत्योपस्थानमन्त्राः (६३५), आहवनीयोपस्थानम् (६४०), व्रतविसर्जनम् (६४१)।

अथ प्रथमकाण्डे

षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्

(प्रयाजानामिष्टौ प्राथम्यम्)

[प्रयाजदेवेष्वग्निसम्बन्धप्रतिपादिकाऽऽख्यायिका]

१.६.१.१ ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भागमीषिरे। आ नो यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तर्गतास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग ऽइति ।।१।

ऋजुपाठः – ऋतवो ह वै देवेषु यज्ञे भागमीषिरे, आ नो यज्ञे भजत, मा नो यज्ञादन्तर्गत, अस्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ।।१।।

सा. भा. – यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ।।१।।

अथ वसन्तादिप्रयाजदेवेषु कथमग्नेः सम्बन्ध इति तदुपपादनाया- ख्यायिकामाह-**ऋतवो ह वा** इति। 'ऋतवः' पुरा दर्शपूर्णमासादियज्ञे 'भागम्' 'ईषिरे' ऐच्छन्। ते देवान् प्रति अस्मानपि 'यज्ञे' भागिनः कुरुत। 'यज्ञाद्' अस्मान् 'अन्तरितान्' 'मा' कुरुत। अतोऽस्माकम् 'अपि' यज्ञे भागोऽस्त्वित्यब्रुवन् ।।१।।

अन्वयः – ऋतवो देवेषु ह यज्ञे वै भागम् ईषिरे, नो यज्ञे भाग आ भजत, नो यज्ञात् मा अन्तर्गत, नो यज्ञे भागः अस्तु एव इति ।।१।।

पदार्थः– **ऋतवो** = ऋतुओं ने, **देवेषु** = देवों में, **ह** = प्रसिद्ध, **यज्ञे** = यज्ञ में, **भागम्** = भाग को, **ईषिरे** = पाना चाहा, **नो** = हमें, **यज्ञे** = यज्ञ में, **भागः** = भाग (अंश), **आ भजत** = विभाजित करके दीजिए, **नो** = हमें, **यज्ञात्** = यज्ञ से, **मा** = नहीं, **अन्तर्गत** = अलग कीजिए, **नो** = हमारा, **यज्ञे** = यज्ञ में, **भागः** = भाग, **अस्तु** = हो, **एव** = ही, **इति** = ऐसा (ऋतुओं ने देवों से कहा) ।।१।।

विचार सागर विमर्श

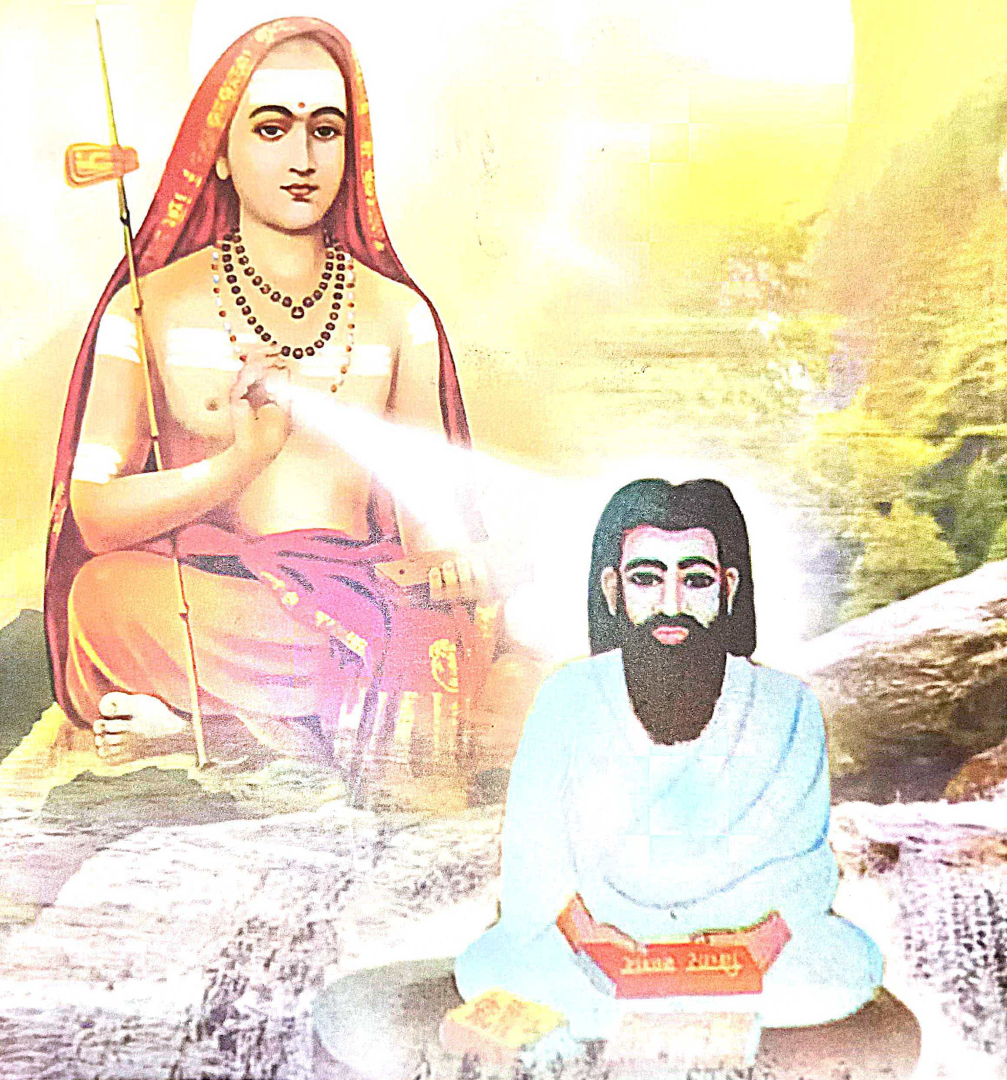

सम्पादक

प्रो. शिवशंकर मिश्र

विचार सागर विमर्श

सम्पादक

प्रो० शिवशङ्कर मिश्र,

शोधविभागाध्यक्ष

श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली

सह-सम्पादक

विजय गुप्ता

सहायकाचार्य, सर्वदर्शन विभाग

श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली

प्रबन्ध सम्पादक

भूपसिंह दहिया, एम०ए० (संस्कृत) (निश्चल रत्न)

अध्यक्ष, सेंट निश्चलदास मैमोरियल इंटरनैशनल मिशन (रजि०)

मान्यता प्रकाशन

60-सी मायाकुञ्ज मायापुरी,

नयी दिल्ली-110064 (भारत)

प्रकाशक एवं वितरक **मान्यता प्रकाशन**
60-सी, मायाकुञ्ज मायापुरी,
नयी दिल्ली-110064 (भारत)
Tel 011 - 2540 7546, 2513 7546
9999889290, 98110 14522
mail at manyataprakashan@gmail.com
manyataprakashan@yahoo.com

© सम्पादक/प्रकाशक

ISBN 978-93-92626-00-5

Barcode

प्रथम संस्करण 2021

मूल्य ₹ 975/-

मुद्रक नेशनल मार्किटिंग्स्,
998, कटरा मंगलसेन,
चावड़ी बाजार, दिल्ली-6
mail at rakeshnational@yahoo.com
कम्प्यूट्रीकृत टङ्कण प्रिन्ट्रेडस्, नयी दिल्ली-110064

9. **अनुबन्ध स्वरूप निरूपण** 136
डॉ० सुन्दर नारायण झा

10. **विचारसागरस्थ ईश्वरस्वरूपविमर्श** 143
विजय गुप्ता

11. **ब्रह्म लक्षण एवं स्वरूप-विवेचन** 149
सत्येन्द्रमणि त्रिपाठी

12. **विचार सागर के अनुसार जीव निरूपण** 155
रमेश चन्द्र नैलवाल

13. **अवस्था चतुष्टय की अवधारणा** 165
प्रो० जवाहर लाल

14. **जीवनमुक्ति निरूपण** 179
प्रो० जवाहर लाल

15. **विचार सागरनिष्ठ कनिष्ठ अधिकारी के लिए ब्रह्मपदप्राप्ति के साधन** 191
विजय गुप्ता

16. **विचार सागर में वर्णित ख्यातिवाद का विश्लेषण** 199
श्याम कुमार

17. **विचारसागरनिष्ठ आभासवाद के स्वरूप की समीक्षा** 209
यशवन्त कुमार त्रिवेदी

18. **विचार सागर के अनुसार सृष्ट्युत्पत्ति एवं पञ्चीकरण** 217
निराली

19. **विचार सागर में निर्दिष्ट प्रणवोपासना का अनुशीलन** 226
मानसी

20. **विचार सागर में गुरु-शिष्य-लक्षण और गुरु-भक्ति का निरूपण** 238
प्रतीक कुमार

21. **परिशिष्ट** (विचार सागर मूल) 249

६

अनुबन्ध स्वरूप निरूपण

विद्यावाचस्पति डॉ० सुन्दर नारायण झा
सहायक आचार्य, वेद विभाग
श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय
नई दिल्ली

भारतवर्ष धर्मप्राण देश है। यहाँ प्राचीन काल से ही धर्म की रक्षा के लिए अनेक सम्प्रदायों का प्रचलन रहा है। उन प्रचलित सम्प्रदायों में दादू-सम्प्रदाय का भी श्रेष्ठ स्थान है। उस दादू-सम्प्रदाय में दीक्षित प्रस्तुत ग्रन्थ के कर्त्ता स्वामी श्री निश्चलदास जी ने जीवन के पूर्वार्द्ध में अनेक प्रकार के दुःखों को सहते हुए कठिन तपश्चर्या द्वारा विविध शास्त्रों का अध्ययन किया। दर्शनशास्त्र के षट् आस्तिक सम्प्रदायों में से वेदान्त भाग को अपना उचित मार्ग मानकर चूँकि साधु थे अतः वैराग्य विषयक रहस्यों का मूल ज्ञान वेदान्त में ही विद्यमान है इसलिए उसे अपना अवलम्बन बनाया और वेदान्त के भी अवान्तर विभागों में अद्वैतवेदान्त को चुना।

प्रस्तुत ग्रन्थ विचार-सागर अद्वैतसम्बन्धी रहस्यों का उद्घाटन करता है। अतः अद्वैतवेदान्त वैराग्य हेतु सर्वोत्तम कहा गया है आद्य शङ्कराचार्य

संस्कृतविश्वविद्यालय-ग्रन्थमालायाः 121 पुष्पम्

वेदवेदाङ्गोन्मेषः

प्रधानसम्पादकः
प्रो. मुरलीमनोहरपाठकः
कुलपतिः

लेखकः
विद्यावाचस्पतिः डॉ. सुन्दरनारायणझाः

शोध-प्रकाशनविभागः
श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
नवदेहली-110016

प्रकाशकः

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः

बी-4, कुतुबसांस्थानिकक्षेत्रम्, नवदेहली-110016

© श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

प्रकाशनवर्षम् : 2023

ISBN : 978-81-966663-5-4

मूल्यम् : ₹ 350.00

मुद्रकः

डी.वी. प्रिन्टर्स

97-यू.बी., जवाहरनगरम्, देहली-110007

विषयसूची

क्र.सं.	निबन्धाः	पृष्ठसंख्या
1	आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः।	1-8
2	वेदेषु दैवीयापदः तन्निरोधोपायाश्च।	9-15
3	दर्शनशास्त्रीयकार्यकारणभावस्य वेददृष्ट्या विमर्शः।	16-24
4	गुरुशिष्यपरम्परानुसारं ग्राह्याग्राह्यशिष्यलक्षणम्।	25-33
5	ईशावास्योपनिषद्विमर्शः।	34-43
6	यज्ञेषु मण्डपविधानस्य वैज्ञानिकत्वम्।	44-55
7	मानवाधिकारे वैदिकवाङ्मयस्यावदानम्।	56-71
8	मिथिलायां वेदाध्ययनपरम्परा।	72-78
9	निरुक्ते षड्भावविकाराः।	79-85
10	पौर्णमासस्य प्राथम्ये हेतुः।	86-92
11	राष्ट्रीयतासंरक्षणे प्रातिशाख्यस्य योगदानम्।	93-99
12	वैदिकशास्त्राणां लोकोपयोगिता।	100-110
13	श्रौतयज्ञानाम्महत्त्वम्।	111-121
14	श्रौतयज्ञानां पात्रपरिचयस्तेषां देवत्वविचारश्च।	122-138
15	उपनिषत्सु सामाजिक-आध्यात्मिक-राष्ट्रियचिन्तनम्।	139-145
16	उपनिषत्सु सृष्टिविद्याविषयकं चिन्तनम्।	146-157
17	वैदिकवाङ्मये मन्त्रोच्चारणविधिविमर्शः।	158-167
18	वेदानां सार्वभौमिकत्वम्।	168-176
19	वेदाङ्गानां प्रासङ्गिकता।	177-186
20	वेदेष्वन्तःकरणविमर्शः।	187-191
21	वेदेषु सांख्ययोगतत्त्वविमर्शः।	192-197
22	वेदेषु वर्णितानां मानवजीवनसम्बद्धानां मूल्यशिक्षापरकसूत्राणां विमर्शः।	198-205
23	वेदेषु वर्णितानां वास्तुविज्ञानसिद्धान्तानां विमर्शः।	206-216
24	वेदेषु विश्वहितचिन्तनम्।	217-223
25	वेदमन्त्रेषु प्रयुक्तानां केषाञ्चिदलङ्काराणां विमर्शः।	224-230
26	विश्वकल्याणार्थं वेदस्यावदानम्।	231-237
27	उपनयनसंस्कारस्य महत्त्वं वैज्ञानिकत्वञ्च।	238-246
28	वर्त्तमानसन्दर्भे विवाहसंस्कारस्योपयोगिता।	247-256

आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः

विदन्त्येव भवन्तो यत्पुराणेषु जीवानां चतुरशीतिलक्षयोनयः प्रोक्तास्सन्ति। तेषां क्रमपूर्वकं निदर्शनं प्रस्तूयता वीरवरस्य शिववीरस्य समर्थेन गुरुणा स्वामिरामदासेन स्वकीयाध्यात्मिके ग्रन्थे दासबोधे लिखितं यत्-

जलजा नवलक्षाश्च दशलक्षाश्च पक्षिणः।
कृमयो रुद्रलक्षाश्च विंशल्लक्षा गवादयः॥
स्थावरास्त्रिंशतं लक्षाश्चतुर्लक्षाश्च मानवाः।
पापपुण्यं समं कृत्वा नरयोनिषु जायते॥[१]

उक्तेषु चतुरशीतिलक्षयोनिषु जायमानेषु समस्तचराचरजीवेषु मानवः केनापि स्वकीयवैशिष्ट्येन श्रेष्ठतरः प्रोक्तः। तदुक्तं नीतौ-

आहारनिद्राभयमैथुनञ्च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम्।
धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः॥[२]

वस्तुतो **दृश्** धातोः **कु** प्रत्यये कृते सति पशादेशात् पशुरिति शब्दो निष्पद्यते।[३] तस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थोऽस्ति- **यः पश्यति सर्वमविशेषेण स पशु**[४]रिति तेन दर्शनादिकर्मव्यापारत्वान्मानवोऽपि पशुरेव, परमुपर्युक्तवचनेन मानवस्य धर्मवैशिष्ट्यादन्यैः पशुभिर्भिन्नत्वं प्रतिपादितमिति। यतस्तु सर्वयोनिषु मनुष्य एवैको वर्तते यो यत्कामयेत तत्कर्तुं पार्येत। स स्वेच्छया बन्धन-मुक्तोऽपि प्रतिबन्धितोऽपि भवितुमर्हति। अत एवोक्तं शास्त्रेषु- **नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा।**[५] तथा च **कदाचिल्लभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात्**[६] इति। मनुनाऽपि-

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः।
बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः॥[७]

अर्थात्पुण्याधिक्यादेव मानवयोनिरवाप्यते, तच्च देवैरपि दुर्लभमिति गोस्वामिना तुलसिदासेन मुक्तकण्ठेन प्रत्यपादि यथा- **बड़े भाग मानुष तनु पावा। सुर दुर्लभ सब ग्रन्थन्हि गावा॥**[८] तस्मान्मनुष्यः सर्वजीवेषु श्रेष्ठो मन्यते। मनुष्येष्वपि ये ब्राह्मणाः सन्ति ते देवा एवोक्ताः। यथोक्तं श्रुतौ- **अथ हैते मनुष्यदेवा ये ब्राह्मणाः।**[९] तथा च- **द्वया वै देवाः। अहैव देवा**

॥ श्रीः॥

काशीस्तोत्र ग्रन्थमाला

३६

श्रीमद्विजयरामाचार्यविरचितं

श्रीराममहिमस्तोत्रम्

Śrīmadvijayarāmācāryaviracitaṁ

Śrī Rāmamahimastotram

अनुवादक

डॉ. कृष्णकान्तझा

सम्पादक एवं रोमन् लिप्यन्तरकर्त्ता

विद्यावाचस्पति प्रो० सुन्दर नारायण झा

चौखम्भा ओरियन्टालिया

प्राच्यविद्या, आयुर्वेद तथा दुर्लभ ग्रन्थों के प्रकाशक

दिल्ली-110007 (भारत)

आचार्यः डॉ. कृष्णकान्तझाः

(प्रसिद्धः- श्रीविजयकान्तझाः)

लब्धस्वर्णपदकः, वेद-व्याकरणाचार्यः,

एम.ए. (संस्कृतम्), पी-एच्.डी., डी.लिट्.,

आचार्यो विभागाध्यक्षश्च, संस्कृतविभागः,

महाराजलक्ष्मीश्वरसिंहमहाविद्यालयः,

सरिसब-पाही, जिला-मधुबनी,

(ल.ना.मि.विश्वविद्यालयः, दरभङ्गा, विहारः)

प्रकाशनम्- विविधा निबन्धाः, पुस्तकानि च।

आचार्यः प्रो. सुन्दरनारायणझाः

(भारतस्य राष्ट्रपतिना महर्षिबादरायणव्यासपुरस्कारेण पुरस्कृतः।)

शुक्लयजुर्वेदाचार्यः (विश्वविद्यालयप्रथमः),

शिक्षाशास्त्री, विद्यावारिधिः, विद्यावाचस्पतिः,

आचार्यो वेदविभागे, छात्रवासाधिष्ठाता च

श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

(केन्द्रीयविश्वविद्यालयः)

बी-४, कुतुबसांस्थानिकक्षेत्रम्, नवदेहली-110016

प्रकाशनम्- शताधिका निबन्धाः, द्वादश पुस्तकानि च।

चौखम्भा ओरियन्टालिया

प्राच्यविद्या, आयुर्वेद तथा दुर्लभ ग्रन्थों के प्रकाशक

बंग्लो रोड़, 9-यू.बी., जवाहर नगर (निकट कमला नगर) दिल्ली-7 (भारत)

फोन : 011-40230818, 9910289743

E-mail : chaukhambhaorientalia@gmail.com

प्रकाशक:

चौखम्भा पब्लिशर्स

गोकुल भवन, के-37/109, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-221001 (भारत)

शाखा :

चौखम्भा ओरियन्टालिया

पोस्ट बॉक्स नं. 2206

बंग्लो रोड, 9-यू.बी., जवाहर नगर

(कमला नगर के पास)

दिल्ली-110007 (भारत)

फोन : 40230818; मो. : 9910289743

Email : chaukhambhaorientalia@gmail.com

संस्करण : 2024

मूल्य : रुपये 125.00

मुद्रक : नोबल बुक्स, दिल्ली

卐 श्रीराममहिमस्तोत्रम् 卐

Śrī Rāmamahimastotram

१.

महामोहावर्त्ते पतितमिह मां ते शरणगं,
शरण्यस्त्वत्तोऽन्यः प्रभवति न कोऽप्यत्र जगति।
अतस्त्वत्पादाम्भोरुहयुगलमाश्रित्य नितरा-
मितीहे संसाराद्वृजिननिचयादुद्धर विभो!

**Mahāmohāvartte patitamiha māṁ te śaraṇagaṁ
śaraṇyastvatto'nyaḥ prabhavati na ko'pyatra jagati
Atastvatpādāmbhoruhayugalamāśṛtya nitarā-
mitīhe saṁsārādvṛjinanicayāduddhara vibho.**

अर्थ- (हे विभो!) महान् मोह के भँवर में यहाँ गिरे हुए आपके शरण में आए हुए मेरा इस संसार में अपके अतिरिक्त कोई दूसरा आश्रय नहीं हो सकता। इसलिए आपके चरणारविन्दयुगल का आश्रय लेकर ही मैं रहूँ- यह मेरी निश्चय इच्छा है। हे विभो ! आप (इस) संसाररूपी पापभण्डार से मेरा उद्धार करो ।।१।।

२.

निजाव्यक्तेनेदं जगदखिलमिच्छादिकरणैः,
समुत्पन्नं कृत्वाऽवसि तु सततं श्रीरघुपते!

।।श्रीः।।

चौखम्भा प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

51

वेदविज्ञानवैभवम्

लेखकः सम्पादकश्च–

विद्यावाचस्पतिः प्रो. सुन्दरनारायणझाः

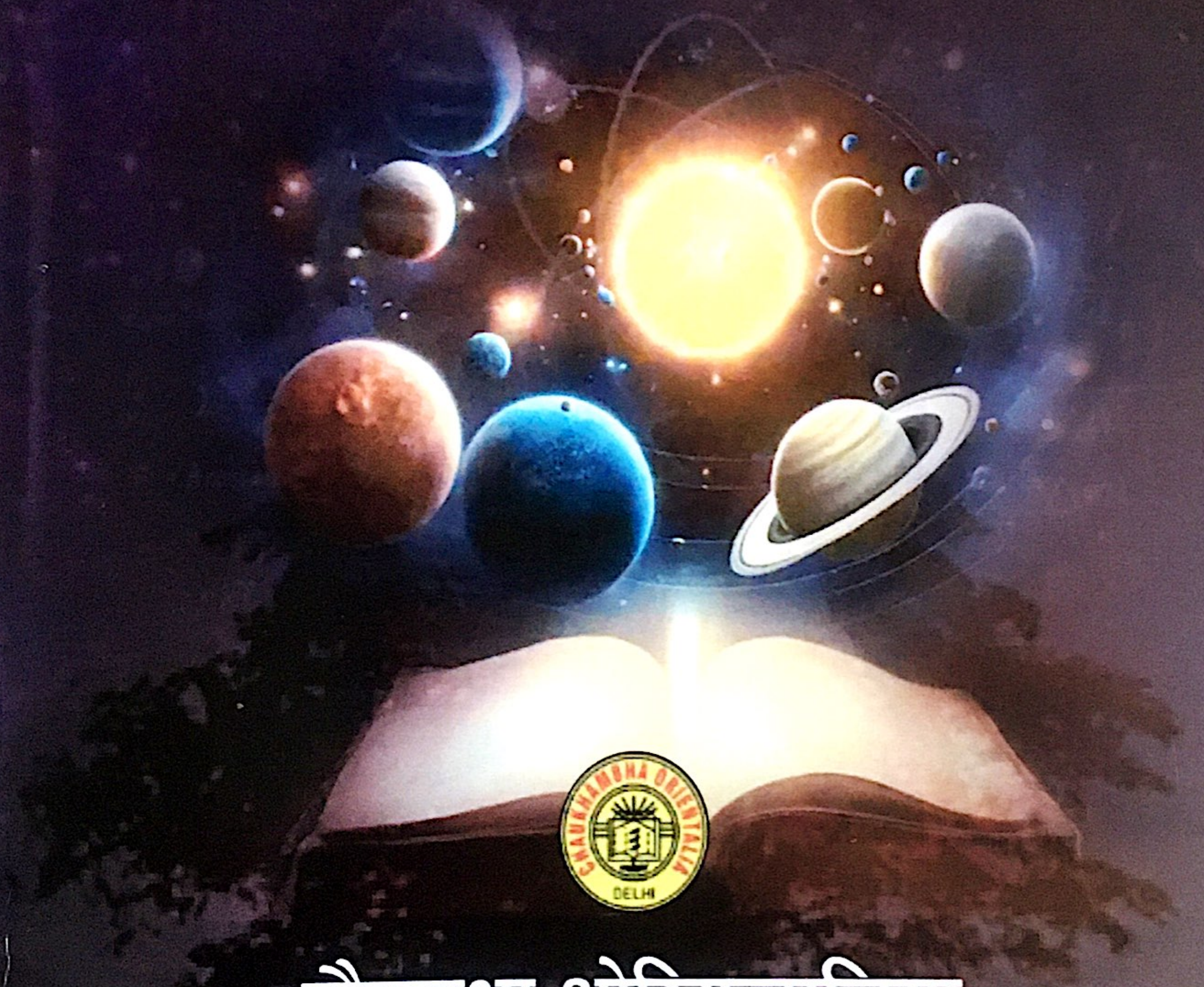

चौखम्भा ओरियन्टालिया

प्राच्यविद्या, आयुर्वेद तथा दुर्लभ ग्रन्थों के प्रकाशक

दिल्ली–110007 (भारत)

प्रकाशक

चौखम्भा पब्लिशर्स

गोकुल भवन, के-37/109, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-221001 (भारत)

शाखा

चौखम्भा ओरियन्टालिया

पेस्ट बॉक्स नं. 2206

बंग्लो रोड, 9-यू.बी., जवाहर नगर, (कमला नगर के पास)

दिल्ली-110007 (भारत)

फोन : 40230818, 9910289743

Email: chaukhambhaorientalia@gmail.com

शब्द संयोजन : **श्री ओ३म कम्प्यूटर (दिल्ली)**

ISBN : 978-93-89329-41-4

© **लेखक**

प्रथम संस्करण : 2024

मूल्य : रु. 375/-

विषयसूची

क्र.सं.	विषयाः	पृष्ठ
❖	प्रस्तावना	VIII-X
1.	चातुर्मास्ययागस्य वैज्ञानिकम्महत्त्वम्	1-10
2.	गर्भोपनिषदि शरीरनिर्माणविज्ञानम्	11-25
3.	उपनिषद्वाङ्मये विविधानि वैज्ञानिकतत्त्वानि	26-40
4.	वैदिकवाङ्मये भौतिकविज्ञानम्	41-54
5.	वैदिकवाङ्मये राजनीतिविज्ञानम्	55-61
6.	वैदिकं गणितविज्ञानम्	62-83
7.	वैदिकं कृषिविज्ञानम्	84-97
8.	वैदिकं पर्यावरणविज्ञानम्	98-108
9.	वैदिकं रसायनविज्ञानम्	109-124
10.	वैदिकं शिल्पविज्ञानम्	125-138
11.	वैदिकं स्तोमविज्ञानम्	139-147
12.	वैदिकं वास्तुविज्ञानम्	148-161
13.	वैदिकं वृष्टिविज्ञानम्	162-171
14.	वैदिकं प्रौद्योगिकीविज्ञानम्	172-183
15.	वैदिकं स्थापत्यविज्ञानम्	184-194
16.	साहित्यं विज्ञानञ्च	195-202
17.	उपनिषत्सु सृष्टिविद्याविज्ञानम्	203-215
18.	वैदिकमग्निविज्ञानम्	216-223
19.	वैदिकं सूर्यविज्ञानम्	224-234
20.	वैदिकं ध्वनिविज्ञानम्	235-244
21.	वैदिकं सृष्टिविज्ञानम्	245-253
22.	वैदिकं जलविज्ञानम्	254-262
23.	वैदिकमायुर्विज्ञानम्	263-273
24.	वैदिकं चितिविज्ञानम्	274-299
25.	वैदिकं वनस्पतिविज्ञानम्	300-309

[१]

चातुर्मास्ययागस्य वैज्ञानिकं स्वरूपम्

विदितमेवास्ति यद्वेदेषु यज्ञमुखेन विविधवैज्ञानिकसिद्धान्तानां प्रतिपादनमस्तीति। तैत्तिरीयारण्यके तैत्तिरीयोपनिषदि च यज्ञस्य वैज्ञानिकत्वं स्पष्टमेवाम्नातम्। तद्यथा-

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च। विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्मज्येष्ठमुपासते। विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद। तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति। शरीरं पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्नुते।[1]

विज्ञानशब्दस्यार्थं विशिष्टं ज्ञानमिति सर्वेऽपि विद्वांसो जानन्त्येव। तत्रेदं चिन्त्यं यत्कीदृशं वैशिष्ट्यमत्र विद्यते? येनायं यज्ञो विज्ञानपदेन स्तूयते। तदुच्यते यत्-

मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः।
मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम्।[2]

अर्थान्मुक्तिप्राप्त्यर्थं या बुद्धिः प्रवृत्ता भवति सा ज्ञानपदेन विश्रुता, या च बुद्धिः शिल्पे शास्त्रे चोभयत्र प्रवृत्ता सा विज्ञानपदेन स्तुता भवति। अतः शिल्पे शास्त्रे च वैज्ञानिकत्वमित्यमरसिंहो वदति। शिष्यतेऽनेन- इति शास्-धातोः ष्ट्रन् प्रत्यये कृते सति शास्त्रमिति शब्दो निष्पद्यते, तच्च वेदधर्मशास्त्रादयश्च। अत्र पुनः प्रश्न उत्पद्यते यच्छिल्पं नाम किम्? तदुच्यते यत्-

आत्मसंस्कृतिर्वै शिल्पानि आत्मानमेवास्य तत्संस्कुर्वन्ति।[3]

---

1. तै.आ. 8/5/1, तै.उ. 2/5/1
2. अमरकोशे धीवर्गे, श्लोकः-6
3. गोपथश्रुतौ- 2/6/7